

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ ПО КРИМІНАЛЬНИМ СПРАВАМ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ ЇХ РІШЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИРИГ Наталія Миколаївна - прокурор Київської міжрайонної екологічної прокуратури Дніпровської екологічної прокуратури

Проанализированы особенности обращения в Европейский суд по правам человека с заявлениями по уголовным делам и определены общие черты процедуры их рассмотрения. Охарактеризованы особенности выполнения решений Европейского суда по правам человека на территории Украины. Определены проблемы исполнения решений Европейского суда по правам человека на территории Украины.

Ключові слова: кримінальний процес, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, індивідуальна заява, Європейський суд із прав людини, виконання судових рішень

Актуальність теми

Права людини є найвищою цінністю, що охороняється демократичною державою, а тому повинні бути створені відповідні правові механізми їх забезпечення та захисту. Особливо гостро питання захисту прав людини постає в процесі кримінального провадження. Скоївши злочин, особа, обвинувачена чи тільки підозрювана в його скоєнні, в свідомості соціуму перетворюється на антисоціальний елемент, навіть без доказу її реальної вини. Таке стереотипне мислення притаманне і для тих, хто уособлює в собі правоохоронну систему держави, що є недопустимим та може призвести до порушення принципу презумпції невинуватості. Певному посиленню правового захисту вказаної категорії осіб сприяла реформа кримінально-процесуального законодавства і, зокрема, прийняття нового Кримінального процесуального кодексу, який вступив у силу 19.11.2012 року.

Однак, законодавство України дозволяє сторонам кримінального провадження застосувати будь-які не заборонені законом засоби захисту власних прав – це стосується всіх без винятку сторін, як потерпілого, так і обвинуваченої чи вже засудженої особи. Одним із таких засобів є звернення до Європейського суду з прав людини, статус якого визнаний Україною, а його правозастосовча практика є певним орієнтиром для системи правосуддя України. Саме тому останнім часом все більше актуалізується проблема виконання рішень у Європейському суді з прав людини на території України, особливо у кримінальних справах.

Ступінь наукової розробки теми

Проблематика дослідження діяльності Європейського суду з прав людини знайшла своє відображення у працях таких вчених як: Н.М. Охтирська, П.Д. Біленчук, В.Б. Святоцька, Ю.В. Зайцев, М.П. Куцевич, І.С. Мельник, Д.В. Супрун, С. Тенькав та ін. Однак на сьогодні досі існує необхідність проведення дослідження проблем виконання рішень цієї судової інстанції в рамках правового поля України.

Мета статті

Провести аналіз процедури провадження по кримінальних справах у Європейському суді з прав людини, а також зробити спробу пошуку шляхів вирішення найбільш гострих проблем виконання його рішень на території України.

Виклад основного матеріалу

Створення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та початок його діяльності в 1959 році були необхідними кроками на шляху демократизації суспільних процесів у повоєнній Європі. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), яка була прийнята Радою Європи 04.11.1950 та набрала чинності 03.09.1953 року офіційно закріпила статус ЄСПЛ та визначила загальні засади його діяльності [1].

Конвенція та Протоколи до неї, а також Регламент ЄСПЛ визначають Європейський Суд з прав людини – як міжнародний судовий орган. ЄСПЛ покликаний перевіряти дотримання державами прав та гарантій їх забезпечення, передбачених Конвенцією. Дане завдання ЄСПЛ виконує, розглядаючи скарги (відомі як «заяви»), подані громадянами або, в деяких випадках, державами. Кількість суддів, з яких він складається, відповідає кількості держав-членів Ради Європи, що ратифікували Конвенцію (на даний час таких держав є сорок сім). Судді засідають у своїй особистій якості і не є представниками жодної держави. В опрацюванні заяв ЄСПЛ допомагає Секретаріат, котрий складається в основному з юристів (їх також називають юридичними секретарями) із усіх держав-членів Ради Європи. Вони є незалежними від країни їх походження; та не представляють ні заявників, ні держави. Якщо ЄСПЛ приходить до висновку, що одне чи декілька з цих прав та гарантій їх забезпечення було порушено державою-членом Ради Європи, то виносяться рішення по суті. Рішення ЄСПЛ є обов'язковим для держав, яких воно стосується; вони зобов'язані діяти у відповідності з такими рішеннями [5; 6].

Що стосується діяльності ЄСПЛ у сфері розгляду звернень безпосередньо по кримінальним справам, то вона прямо передбачається ст. 2 та 3 Протоколу № 7 до Конвенції прийнятого 22.11.1984. Так, ст. 2 передбачає, що кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Здійснення цього

права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом. Із цього права можуть поширюватися винятки для передбачених законом незначних правопорушень або коли відповідну особу судив у першій інстанції найвищий суд, або коли її було визнано винною і засуджено після оскарження виправдувального вироку. - У ст. 3 визначається, що якщо остаточним рішенням особу було засуджено за вчинення кримінального правопорушення і якщо на підставі нового чи нововиявленого факту, який беззаперечно доводить наявність судової помилки, винесений їй вирок було потім скасовано або її було помилувано, то ця особа, яка зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує відшкодування згідно із законом або практикою відповідної держави, якщо тільки не буде доведено, що зазначений невідомий факт не було свого часу виявлено повністю або частково з вини цієї особи [2].

Разом з тим аналіз Конвенції та Регламенту ЄСПЛ дає змогу цілком категорично визначити, що ЄСПЛ не розглядає кримінальні справи і не ухвалює вироків винним в скоєнні злочину. Натомість, основна функція ЄСПЛ полягає в перевірці дотримання державами, що ратифікували Конвенцію обов'язків, передбачених нею, і відповідне винесення рішень стосовно наявності чи відсутності порушень державою положень Конвенції. ЄСПЛ розрізняє три випадки, коли наявні порушення Конвенції:

- порушення Конвенції органами державної влади або їх посадовими особами, наприклад, у випадку застосування проти-законних заходів впливу (тортур) до осіб у процесі здійснення правоохоронними органами досудового слідства;

- не провадження з боку органів державної влади розслідувань відповідних порушень основних норм Конвенції, що унеможлиблює відновлення порушених прав особи;

- випадки, коли держава не забезпечує захист прав громадян у разі їх грубого порушення.

Отже, особа має право звернутися до ЄСПЛ з заявою щодо відновлення порушеного права в процесі провадження по кри-

мінальній справі за нормами національного законодавства виключно у відношенні до держави. Тобто заяви проти приватних осіб (фізичних або організацій) є недопустимими. Проте в деяких випадках держава несе відповідальність за дії приватних осіб, однак заява подається виключно проти державних органів або органів місцевого самоврядування.

Відповідно до ст. 34 Конвенції суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права [1, ст. 34]. Ст. 35 визначає умови прийнятності заяви. Так, ЄСПЛ може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні. При цьому ЄСПЛ не розглядає заяв, якщо вони є анонімними або з ідентичною до заяв, що вже була розглянута раніше, і якщо вона не містить нових фактів у справі. ЄСПЛ оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, якщо вважає, що вона несумісна з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом на подання заяви, а також якщо заявник не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конвенцією і протоколами до неї, не вимагає розгляду заяви по суті, а також за умови, що на цій підставі не може бути відхилена жодна справа, яку національний суд не розглянув належним чином [1, ст. 35].

Аналізуючи викладене вище з точки зору предмету даного дослідження, тобто в контексті можливості звернення до ЄСПЛ осіб – сторін кримінального провадження – чий права, що гарантуються Конвенцією, були порушені приходимо до висновку, що такі заяви можуть подаватися виключно через порушення кримінально-процесуальних норм. Тобто мова йде про порушення прав осіб безпосередньо в процесі кримінально-

го провадження, під час вчинення тих чи інших процедур, оскільки ЄСПЛ не виносить оціночних рішень стосовно наявності чи міри вини особи в скоєнні злочину. Дана теза підтверджується і нормами Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) від 13.04.2012 № 4651-VI. Так, у ст. 445 зазначається, що підставами для перегляду судових рішень Верховним Судом України, що набрали законної сили, з-поміж іншого, є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом [3].

У цьому аспекті слід зауважити, що рішення ЄСПЛ мають концептуальне системне значення для вірного розуміння і практичного втілення загальних засад кримінального судочинства за КПК України. Так, у ст. 11 КПК України вказується, що під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи [3]. До того ж ЄСПЛ неодноразово розглядали порушення принципу поваги до людської гідності під час кримінального провадження. Прикладом може слугувати справа №40107/02 від 10.02.2011 «Харченко проти України», у якій заявник скаржився, що він піддався нелюдському і такому, що принижує гідність, поведженню, оскільки тримався під вартою, незважаючи на наявність у нього ряду хронічних захворювань. Він також скаржився на умови тримання під вартою і відсутність належної медичної допомоги, посилаючись при цьому на статтю 3 Конвенції, яка передбачає, що ніхто не може бути підданий катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню. При вирішенні цієї заяви ЄСПЛ зробив такі висновки, що мало місце порушення статті 3, 5 Конвенції. Загалом, практика свідчить, що суди України дедалі частіше посилаються на рішення Європейського суду з прав людини, що має позитивне значення у справі наближення до загальноприйнятих світових стандартів судочинства і захисту прав людини [8].

Що стосується процедури розгляду заяви ЄСПЛ, то вона є дещо громіздкою й склада-

ється з декількох етапів. Схематично її можна представити наступним чином (рис. 1.).

Після подання індивідуальної заяви до ЄСПЛ вона проходить перший етап розгляду: відбувається її реєстрація в реєстрі справ, що підлягають розгляду ЄСПЛ, а Секретаріат ЄСПЛ порушує справу та передає заяву судді-доповідачу. На другому етапі відбуваються комунікації між заявником та Секретаріатом з питання обміну процесуальними («змагальними») документами між заявником та урядом – за посередництва Секретаріату.

Третій етап передбачає розгляд заяви вже суддею-доповідачем одноосібно. Якщо суддя не знаходить підстав для визнання заяви неприйнятною або вилучення її з реє-

стру, він передає заяву до Комітету (у складі трьох суддів) або до Палати (у складі семи суддів) для подальшого розгляду. На наступному етапі відбувається розгляд заяви по суті Комітетом суддів із трьох суддів, результатом якого стає прийняття заяви до розгляду або винесення рішення щодо неприйнятності заяви та зупинення її розгляду.

На п'ятому етапі Палата у складі семи суддів розглядає питання щодо прийнятності заяви, а на наступному етапі відбувається її розгляд по суті, при чому результатом цього розгляду може бути як прийняття Мирової угоди і закінчення провадження по заяві, так і вирішення заяви по суті з подальшим направленням відповідного рішення Комітету Міністрів для нагляду за виконанням [6].

Рис. 1. Процедура вирішення справ в ЄСПЛ

У тому випадку, справа, яку розглядає Палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи Протоколів до неї, або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим ЄСПЛ раніше, Палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої Палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього. Тобто на восьмому етапі відбувається розгляд заяви у складі п'яти суддів Колегії Великої Палати та вирішення питання щодо віднесення обставин, що викладені в заяві до компетенції Великої Палати. На останньому етапі відбувається вирішення заяви по суті з подальшим направленням відповідного рішення Комітету Міністрів для нагляду за виконанням [6].

Палати і Велика Палата постановляють рішення по суті справи більшістю голосів. Будь-який суддя, що брав участь у розгляді справи, має право додати до рішення свою окрему думку (яка може не збігатись або збігатись з рішенням Суду). Рішення будь-якої з палат є остаточним після спливання трьох місяців з дати постановлення рішення або раніше, якщо сторони заявляють, що не будуть подавати клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати, або якщо колегія Великої Палати відхилить клопотання. Всі остаточні рішення Суду мають обов'язкову силу для держав-відповідачів, які в силу ст. 46 Конвенції зобов'язалися виконувати їх.

У цьому контексті важливе місце посідає Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV, який регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до ЄСПЛ проти України. У ст. 7 згаданого вище закону зазначається, що протягом десяти днів від дня отримання повідомлення ЄСПЛ про

набуття Рішенням статусу остаточного органу, відповідальний за забезпечення представництва України в ЄСПЛ та координацію виконання його рішень [4]:

- надсилає стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права подати до державної виконавчої служби заяву про виплату відшкодування, у якій мають бути зазначені реквізити банківського рахунку для перерахування коштів;

- надсилає до державної виконавчої служби оригінальний текст і переклад резолютивної частини остаточного рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції, оригінальний текст і переклад резолютивної частини остаточного рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України, оригінальний текст і переклад рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України, оригінальний текст і переклад рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Державна виконавча служба упродовж десяти днів з дня надходження документів, відкриває виконавче провадження. Крім того, зазначений закон передбачає і додаткові заходи індивідуального характеру. Так, відповідно до ст. 10 з метою забезпечення відновлення порушених прав стягувача, крім виплати відшкодування, вживаються додаткові заходи індивідуального характеру. Додатковими заходами індивідуального характеру є [4]:

- відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*), зокрема, шляхом: повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі або повторного розгляду справи адміністративним органом;

- інші заходи, передбачені у рішенні ЄСПЛ.

Отже, в Україні рішення ЄСПЛ фактично мають особливий статус «супервиконавчого» документа, відмінний від статусу рішень судів України, оскільки, відповідно до частини 2 статті 7 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», непо-

дання стягувачем заяви про виплату відшкодування не є перешкодою для виконання Рішення. Зазначений Закон передбачає обов'язковість виконання рішення ЄСПЛ у частині виплати компенсації шляхом стягнення відповідної суми на депозитний рахунок органу державної виконавчої служби, де вона знаходиться до моменту, коли заявник або його правонаступники звернуться з відповідною заявою. В Україні запроваджено систему «єдиного вікна» для виплати компенсації за рішенням ЄСПЛ. Органом, який безпосередньо здійснює виплати, є Державне казначейство України. Відповідно до частини 3 статті 8 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» державна виконавча служба надсилає до Державного казначейства України постанову про відкриття виконавчого провадження, на підставі якої Державне казначейство України здійснює списання на вказаний стягувачем банківський рахунок, а в разі його відсутності – на депозитний рахунок державної виконавчої служби. Тобто в Україні створена система виконання, за якої кожне Рішення ЄСПЛ має бути обов'язково виконано державою, незалежно від будь-яких об'єктивних чи суб'єктивних обставин. Така система лише підкреслює те, що виконання Рішень ЄСПЛ є передусім елементом міжнародних політико-правових відносин між Україною та іншими країнами і потужними міжнародними політико-правовими утвореннями, зокрема, Радою Європи, а також підтверджує особливий характер відносин України з європейськими країнами та Європейським Союзом, як найвпливовішим політико-правовим суб'єктом європейського континенту, та підкреслює прагнення України не просто відповідати політичним та правовим вимогам, а встановлювати нові високі стандарти [7, с. 82-89].

Разом із тим система виконання рішень ЄСПЛ на території України з питань що відносяться до сфери регулювання кримінально-процесуального законодавства має низку суттєвих недоліків. Перш за все звертає на себе увагу недостатність фінансування з Державного бюджету України рішень ЄСПЛ щодо відшкодування шкоди, яка за-

вдана в результаті діяльності (бездіяльності) органів дізнання чи інших правоохоронних або судових органів. Через цю «об'єктивну» причину виконання рішень ЄСПЛ може затягуватися на декілька років, що не відповідає європейським принципам права. По-друге, проблема виконання рішень ЄСПЛ пов'язана із системними недоліками роботи Державної виконавчої служби. Неефективність законодавчого забезпечення, відсутність належного фінансування виконавчих дій, постійна ротация кадрів та інші проблеми – все це ускладнює та пригальмовує процес виконання відповідних рішень. Вирішення цієї проблеми вбачається виключно у докорінній, ґрунтовній та максимально швидкій реформі Державної виконавчої служби та всієї системи виконання судових рішень. По-третє, система контролю за процедурою виконання рішень ЄСПЛ на території України з боку органу, відповідального за координацію такого виконання є надзвичайно неефективною, оскільки він позбавлений реальних важелів впливу на органи виконавчої служби з метою пришвидшення процедури виконання рішень, а має суто наглядові функції.

Таким чином, складається ситуація, за якої Україна анонсувала свою готовність щодо виконання рішень ЄСПЛ на власній території, як невід'ємного елементу демократизації суспільних відносин і, зокрема, кримінально-процесуальних відносин, однак не були вжиті відповідні заходи з метою побудови ефективної системи такого виконання. Відсутні дієві механізми виконання рішень ЄСПЛ, а також незадовільними є обсяги їх виконання, що вимагає вжиття відповідних заходів як у сфері вдосконалення законодавства, так і в сфері реформування інституційного забезпечення системи виконання подібних рішень ЄСПЛ.

Висновки

Ефективна діяльність ЄСПЛ демонструє та підтверджує безперечну актуальність і необхідність існування цієї унікальної інституції як у системі міжнародних і європейських міжурядових організацій, так і в системі міжнародних органів захисту прав людини. Взаємодія України з Радою Європи здійсню-

АНОТАЦІЯ

Проаналізовано особливості звернення до Європейського суду з прав людини за заявами по кримінальним справам та визначені загальні риси процедури їх розгляду. Визначені особливості виконання рішень Європейським судом з прав людини на території України. Виявлені проблеми виконання рішень Європейським судом з прав людини на території України.

SUMMARY

The features of appeal to the European Court of Human Rights with applications on criminal justice and the procedure of their consideration were analyzed. The features of the European Court of Human Rights decisions' execution on territory of Ukraine were determined. The problems of procedure of the European Court of Human Rights decisions' execution on territory of Ukraine were analyzed.

ється в дусі партнерства, основними цілями якого з поміж іншого є вдосконалення вітчизняного законодавства та підвищення ефективності правозастосовчої практики, в тому числі і в контексті міжнародних стандартів захисту прав людини. Розгляд та вирішення ЄСПЛ індивідуальних заяв громадян з вимогами до України щодо відновлення порушених в процесі кримінального провадження прав та свобод є важливим процедурним моментом в системі здійснення правосуддя заснованого на демократичних засадах. Виконання Україною таких рішень свідчить про визнання державою фактів порушення правоохоронними органами процесуальних норм та намагання відновити порушені права, однак система виконання рішень ЄСПЛ в Україні вимагає вдосконалення, у тому числі і в контексті внесення відповідних змін до кримінального та кримінально-процесуального законодавства.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Протокол Ради Європи до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 22.11.1984 № 7 [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_804
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс від 13.04.2012-№ 4651-VI [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006-№ 3477-IV [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

5. Європейський суд з прав людини: питання й відповіді; [підготовлено Секретаріатом Європейського Суду з прав людини] [Електронний ресурс] – Режим доступу: helsinki.org.ua/files/docs/1290530114.pdf

6. Регламент Європейського суду з прав людини від 04.11.1998 [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_067

7. Блажівська Н.С. Виконання рішень Європейського суду з прав людини: порівняльний аспект / Н.С. Блажівська // Вісник Вищої ради юстиції. – № 2. – 2010. – С. 82-89

8. Зайцев Ю.В. Проблема виконання судових рішень у практиці Європейського суду з прав людини / Ю.В. Зайцев // Виконання судових рішень. – К.: Юстініан, 2002.

9. Супрун Д.В. Основні аспекти входування України в юрисдикційний механізм Європейської конвенції з прав людини /-Д.В. Супрун // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О.Л. Жуковської. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004.

10. Тенькав С. Застосування рішень європейського суду з прав людини у кримінальному провадженні: огляд судової практики / С. Тенькав // Юридичний вісник України – № 25. – 2013